

НАЦІОНАЛЬНИЙ
АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

науковий збірник
випуск II

*за матеріалами VIII Міжнародної наукової
конференції "Християнські старожитності
Київської Русі"*

«Чернігівські обереги»
Чернігів
2009

Ясновська Людмила Василівна
старший викладач кафедри історії та археології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (м. Чернігів).

ДО ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ МОНАСТИРІВ ЧЕРНІГОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Чернігів – одне з найдавніших міст України, в якому і до сьогоднішнього дня збереглися християнські старожитності: величні храми XI – XIII ст. та монастирські комплекси. В історії архітектурно-археологічних досліджень Чернігова можна окреслити п'ять етапів¹. Дана розвідка присвячена трьом першим етапам, для яких характерні, головним чином, описи архітектурних пам'яток, спостереження за випадковими знахідками під час реставраційних та земляних робіт, фіксація фрескового живопису та перші архітектурно-археологічні розкопки.

У першу чергу потрібно відмітити, що історико-культурна спадщина Північного Лівобережжя у другій половині XVII ст. опинилась у полі зору членів культурно-освітнього гуртка на чолі з чернігівським архієпископом, видатним церковним, культурним діячем і письменником Л. Барановичем. Саме його стараннями починають відбудовуватись та поновлюватись православні святині Чернігова – кафедральний Спаський собор, церкви Єлецького та П'ятницького монастирів, печери Іллінського монастиря.

Серед його найближчих сподвижників був архімандрит Єлецького монастиря, богослов і письменник І. Галятовський. Його перу належить збірник оповідань і легенд з історії Чернігівського Єлецького монастиря й чудодійної ікони Єлецької Богоматері, який видано 1676 р. у Новгороді-Сіверському під назвою "Скарбница потребная". Подібну за задумом книгу – "Руно орошенное", присвячену історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря й чудодійній іконі Іллінської Богоматері, за порадою Л. Барановича написав і у 1683 р. видав у Чернігові інший відомий церковний і культурний діяч Д. Туптало (Ростовський). Літературна традиція, якої дотримувалися І. Галятовський і Д. Туптало, відводила роль фундатора Єлецького та Троїцько-Іллінського (до кінця XVII ст. Іллінського) монастирів чернігівському князю Святославу Ярославичу. Вони навели, зокрема, літописне оповідання про те, як Святослав Ярославович надав 1069 р. притулок Антонію Печерському, котрий зазнав гоніння з боку київського князя Ізяслава Ярославича. В обох книгах містяться відомості про печеру, яку Антоній "близ града в Горе Болдинской ... ископав, живяше в ней". Якщо Д. Туптало стверджував, що Антоній тим самим поклав початок існуванню Іллінського монастиря, на колишній території якого й донині існує печерний комплекс, то І. Галятовський вважав, що у даному випадку слід говорити про першопочатки Єлецького монастиря. Неодноразово Д. Туптало та І. Галятовський згадують про згубні наслідки монголо-татарської навали для історичної долі Чернігова та місцевих монастирів².

Архімандрит Єлецького монастиря, богослов і письменник І. Галятовський у 70-х роках XVII ст. безпосередньо керував відбудовою обителі. У "Скарбнице потребной" він згадує про свої спостереження за земляними роботами. Так, під час риття котловану під фундаменти трапезної церкви Петра та Павла "выкинули з глыбокого рову наверх работники з землею выляный з олова невеликий образ круглый ... од законников елецких", на одному боці якого було зображено Ісуса Христа, а на іншому – Василя Великого, з написом грецькою мовою. Крім того, І. Галятовський зафіксував інші знахідки землекопів навколо Успенського собору: "посадзку глиняную синюю, зеленую и червоную, оловом поливаную, чворогранястою посадзкою переплетаную" (тобто плитки, якими була викладена підлога храму – авт.), а перед "церковными дверми давний гроб целый, з каменных дошок червонных учиненый. Знашлисьмо теж внутр церкви под хором з правого и з левого боку в фрамугах давнии гробы, з камня

учинені, але зопсовані, бо їх каменні дошки побрано”. З певністю І. Галятовський записав, що “перед Батьем церков Елецкая оловяными таблицами была накрытая”, бо “познаходили в песку великии таблицы оловяныи”³. Наведені в книзі свідчення дають нам уявлення про перші спроби проведення археологічних досліджень на території стародавнього Чернігова.

Загалом, І. Галятовський та Д. Туптало фактично започаткували вивчення історії чернігівських Іллінського та Єлецького монастирів, а їх твори залишили помітний слід у регіональній історіографії Північного Лівобережжя II половини XVII – початку XVIII ст.

Пожвавлення у вивченні історії та археологічних старожитностей регіону припадає на останню чверть XVIII ст. – час “наукових подорожей енциклопедистів”. Це, в першу чергу, було пов’язано з підготовкою та запровадженням на Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. Спеціально створена комісія А.С. Милорадовича протягом 1779 – 1781 рр. опрацювала статистично-топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництва. До цих описів потрапили відомості з історії міст і сіл, але, на жаль, дуже стислі й фрагментарні. Так, в упорядкованому 1781 р. “Описании Черниговского наместничества” містилась й інформація про археологічні об’єкти Чернігова, зокрема, згадуються залишки стародавнього “земляного обветшалого вала” й “пространные подземные ходы” (Антонієві печери) поблизу Іллінської церкви⁴.

Найбільш ґрунтовним серед цих описів є “Черниговского наместничества топографическое описание”, підготовлене уродженцем Чернігівщини істориком і етнографом О.Ф. Шафонським. Він обстежив археологічні старожитності, пам’ятки архітектури й урочища, “кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям”. Описує О.Ф. Шафонський стародавні споруди Єлецького, Троїцько-Іллінського, Борисоглібського та П’ятницького монастирів.

Так, Борисоглібський собор на думку дослідника, був споруджений “католиками, но когда не известно”. Не вдалося йому атрибутувати П’ятницьку церкву: “когда и кем построена, нет никаких видов”⁵. Це й не дивно, адже через брак писемних джерел і неодноразові перебудови, яких зазнали ці храми, впізнати в них пам’ятки давньоруської доби було досить важко. Дослідник вважав що, Успенський собор було побудовано Святославом Ярославичем у 1060 р., а монастир Єлецький своєю назвою й заснуванням повинен завдячувати Антонію, який “укрывааясь от гнева Великого князя Киевского Изяслава Ярославича, в 1069 г. в Чернигове проживал, то, по его совету и благословению, заведен сей монастырь и назван Елецким”⁶. Це заперечує літописному повідомленню про час і засновника монастиря.

Початок XIX ст. ознаменувався піднесенням національної самосвідомості українського народу. Цьому сприяло багато факторів суспільно-політичного характеру. Зокрема, наприкінці XVIII ст. імпульс цьому процесу дав ряд найважливіших політичних подій, що мали загальноукраїнське і загальноросійське значення. Саме на цей час припадає пробудження зацікавлення до вітчизняної, східнослов’янської старовини в Росії.

Продовжуються “наукові мандрівки”, які були викликані потребою пошуку та реєстрацією середньовічних старожитностей, якими все більше починають цікавитись любителі минулого. Фіксація з кресленнями та історичним описом давньоруських пам’яток в Росії і в тому числі і на території України, була здійснена “по Высочайшему повелению” експедицією Російської Академії наук на чолі з К.М. Бороздіним. У 1810 р. він разом з О.І. Єрмолаєвим, художником Д.І. Івановим та архітектором Максютіним оглянув територію Північного Лівобережжя, побувавши в містах Чернігові, Любечі, Острі, Ніжині та Біловезі⁷.

Залишили мандрівники інформацію про споруди монастирів Чернігова доби Київської Русі. Так, стосовно Єлецького монастиря, то час його заснування експедиція не наважилась визначити. Хоча про церкву Успіння Богородиці зазначили, що “зодчество, кладка кирпичей и сам материал, сходные с древнейшими в России церквями, заставляют отнести время ее

постройки, по крайней мере, к XII столетию”⁶. Це не суперечить сучасному датуванню цієї пам’ятки ⁹. До звіту К.М. Бороздіна потрапили і замальовані північний та західний фасади собору.

До монастирських старожитностей Чернігівщини звернувся і Т.Г. Шевченко. Протягом 1845 – 1846 рр. Шевченко мав три великі самостійні відрядження в різні регіони України. Поталанило і території Північного Лівобережжя. Наприкінці 1845 р. Т.Г. Шевченка було відряджено до Полтавської та Чернігівської губерній. Значний відрізок часу він прожив у Чернігові і лише в квітні 1846 р. повернувся до Києва ¹⁰. Увагу дослідника привертають різні категорії пам’яток, зокрема, археологічні об’єкти – могили, стародавні укріплення, а також пам’ятки давньоруської архітектури. Діставши дозвіл Чернігівського архієпископа Павла на обстеження храмів і церков, Т.Г. Шевченко детально описує історію пам’яток, церковну утвар в історико-археологічних нотатках під назвою “Археологические заметки” ¹¹. Зазначимо, що Т.Г. Шевченко добре був знайомий з легендами та літописними свідченнями про Чернігово-Сіверщину, використовуючи цю інформацію у своїх наукових повідомленнях Археографічній комісії.

“Борисоглебская церковь (по летописи Нестора) построена в 1123 году Черниговским князем Давидом Святославичем”. В цьому записі Т.Г. Шевченком допущена неточність, бо Несторів літопис закінчується 1117 р. Нема заперечень, що до будівництва, й за новими даними собор на честь перших руських святих Бориса та Гліба споруджено тим самим князем між 1115 та 1123 рр. і належить до типових творів чернігівської школи давньоруського зодчества періоду феодальної роздробленості ¹². Зазначимо, що Т.Г. Шевченко одним із перших звернув увагу на збереженість давньоруських конструкцій цієї пам’ятки: “но сохранились ли стены древней церкви, неизвестно” ¹³.

У повідомленні про Успенський собор Єлецького монастиря, Т.Г. Шевченко, як і О.Ф. Шафонський, помилково зазначив, що церква “построена в 1060 году князем Святославом Ярославичем”, спираючись на монастирську легенду. Як повідомляв далі дослідник, “церковь и монастырь были розорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор иезуитов. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены: кроме стен, ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря” ¹⁴.

Не зміг Т.Г. Шевченко розгледіти в значно перебудованій перлині давньоруської архітектури – П’ятницькій церкві, ознаки давнього храму. Зазначимо, що запис про “церковь св. Праскевы, именуемой Пятницею, коей построение относят ко временам владычества поляков. Кем и когда построена – неизвестно” ¹⁵, на довгий час відвело зацікавленість до її вивчення як пам’ятки архітектури кінця XII – початку XIII ст.

Останнім свідченням Т.Г. Шевченка про пам’ятки Київської Русі в Чернігові є запис про Іллінську церкву XII ст. та печери Антонія: “При Иллинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера, вырыта святым Антонием, где он скрывался от киевского князя Изяслава” ¹⁶.

Продовжуючи традиції краєзнавчих творів, М.А. Маркевич, М.Є. Марков та С.О. Котляров, крім історії та легенд Чернігова, у своїх працях описують давньоруські собори, монастирі та печери ¹⁷.

У фондах Чернігівського історичного музею зберігається рукопис, датований 1858 р. з назвою “Церковь во имя святыя Великомученицы Параскевы нареченной Пятницы в г. Чернигове”, який належить перу настоятеля П’ятницької церкви С. Шугаєвського. Дослідження представляє собою перше з відомих ґрунтовних історичних описів П’ятницької церкви та однойменного жіночого монастиря від давньоруського часу до середини XIX ст. Так, ним було описано фіксацію голосників “на левой стороне, близ иконостаса, – на расстоянии двух с половиною аршин от помоста, открыли два пустых шарообразные места: одно в аршин, другое в половину, в поперечник, гладко обделанная глиною железного цвета, которой черепки имели вид горшка”¹⁸. На жаль, висновків про їх призначення ним не було зроблено.

Для вивчення старожитностей Чернігова надзвичайно важливим є семитомне “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” (далі “ИСОЧЕ”) під редакцією архієпископа Філарета Гумілевського (1805 – 1866), виданого у 1873 – 1874 рр. в Чернігові. Саме йому належить перша спроба поєднати археологічні та історичні свідчення про давньоруські старожитності Чернігівщини. Як зазначав П.М. Добровольський, “археология была одним из любимейших занятий преосвященного и сослужила огромную службу Черниговской земле”¹⁹. Йому належать нариси про монастирі Чернігова. Крім того, врахував Філарет і окремі свідчення про різноманітні випадкові знахідки старожитностей – язичницький ідол, виявлений під час спорудження Колегіуму в Чернігові, серія скарбів, коштовних прикрас і срібних монет та інш. Усе це дозволяє вважати працю Філарета важливим джерелом для вивчення історії Чернігова. Вадою є не проведення археологічних розкопок на зареєстрованих ним пам’ятках. На превеликий жаль, в діяльності преосвященного П.М. Добровольський помітив і деякі негативні дії. Так, він розповів про розпорядження Філарета засипати глибокий яр біля Єлецького монастиря не тільки сміттям, але й “землею от разобранных в монастыре двух курганов”²⁰.

Ситуація принципово змінилася на краще тільки після утворення Імператорського Московського археологічного товариства (далі ІМАТ), коли дослідники звернулися до речових пам’яток, як до джерела, що “скрыто в недрах самой земли”, а на думку О.С. Уварова “отыскивать их и отыскивать таким способом, чтобы они не утратили всей полноты своего научного достоинства и ... составляет задачу систематических и вполне археологических раскопок”²¹. Отже, принципово новий етап у вивченні археологічних пам’яток на території Північного Лівобережжя розпочався з 70-х років XIX ст. і характеризується діяльністю представників Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК) та Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ). Цей етап пов’язаний з іменем Д.Я. Самоквасова, який вивчав, головним чином, курганні старожитності Чернігівщини, а також започаткував археологічні дослідження на території Борисоглібського монастиря.

Так, Д.Я. Самоквасовим було започатковано вивчення давньоруської костниці (кімітірії), що на Русі було властиво для монастирів, які особливо ревно дотримувались візантійських традицій. У січні 1883 р. під час риття могили для протоієрея Є. Пучковського біля південної стіни Борисоглібського собору було виявлено багате поховання жінки XII ст., про що говорять знахідки: 2 золоті колти, які кріпилися на 11 золотих кільцях-підвісках, 2 срібні ланцюжки зі змійними голівками на кінцях та пряслице. Усі знахідки потрапили до Імператорського Московського історичного музею, а собору було сплачено 600 руб.²². Відкриття цього поховання вказує на розташування навколо Борисоглібського собору, що є сам по собі усипальницею представників родини Давида Святославича до середини 70-х рр. XII ст., ще й ґрунтового некрополю. Д.Я. Самоквасов, перебуваючи в серпні 1883 р. у Чернігові, провів археологічні дослідження біля Борисоглібського собору. Ним було закладено три шурфи неподалік від місця знаходження давньоруського поховання. Найцікавіші матеріали, отримані в третьому, що був розташований з північно-східного боку від могили Пучковського. В ньому, в південній стінці шурфу була зафіксована цегляна закладка, яка мала напрямок із півночі на південь. Із західного боку закладки містився уступ, а під ним аркоподібний вхід до склепу, складеного “из кирпича древней формы”, в якому Д.Я. Самоквасов зафіксував 8 людських черепів та багато кісток, покладених не в анатомічному порядку. Довжина цього підземного приміщення складала 3 арш. (2,16 м), а ширина – 1,5 арш. (1,7 м)²³. Саме ця знахідка може говорити про першу фіксацію в Чернігові такого типу поховальної пам’ятки як костниці вже наприкінці XIX ст.

Повернулися до вивчення ґрунтового некрополя Борисоглібського монастиря представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧГВАК). У серпні 1903 р., завдяки особистим діям П.М. Добровольського, комісією були зупинені земляні роботи біля Бори-

соглібського собору, де під час риття котловану під ретирад було відкрито 16 кістяків²⁴. Завдяки активним діям П.М. Добровольського історія набула гучного розголосу, а його самого було звільнено з роботи в Казенній палаті. На ці події з обуренням відгукнувся відомий археолог М.Ф. Біляшівський на сторінках "Археологической летописи Южной Руси"²⁵. І лише втручання єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія дозволило зупинити будівельні роботи. Внаслідок необережного ставлення землекопів та навмисного приховування знахідок, до комісії потрапило лише 14 речей, серед них 13 уламків та шматочків скляних браслетів, хоча деякі, за свідченнями, були "сняты с костей". За пропозицією П.М. Добровольського передбачалося речі сфотографувати та опублікувати в додатку до "Трудов" ЧГВАК. Про розвиток подій комісія сповіщала ІМАТ, отримавши вказівку "следить за тем, чтобы у собора каких либо зданий не допускалось и уведомить общество"²⁶.

Наступною сторінкою в діяльності ІМАТ по вивченню монастирських старожитностей Чернігова став XIV Археологічний з'їзд (далі – АЗ) 1908 р. В останній день АЗ відбулася екскурсія, присвячена вивченню Успенського собору Єлецького монастиря. П.С. Уварова, єпископ Нестор, М.В. Султанов, Д.В. Айналов, Ф.Ф. Горностаєв, Г.Г. Павлуцький, П.М. Добровольський оглянули фрески Успенського собору. Ними було виявлено в нартексі з південного боку сліди фрескового живопису, зображення сюжету "Страшного суда Божого" над склепіннями каплиці-хрещальні та трьох фігур у повний зріст у вітварі, орнаментальний розпис у вікнах північної та західної стін. Це підтвердило фіксацію І. Галятовським у другій половині XVII ст. залишків розписів та дослідження 1892 р. професора А.В. Прахова, і дозволило визнати, що "древняя роспись сохранилась по всем стенам храма до сводов". Науковці одночасно визнали необхідність докладного вивчення всього храму та поновлення живопису, якщо це буде можливо²⁷. Практично це те, про що мріяв єпископ Сергій, настоятель Єлецької обителі.

На думку сучасного дослідника історії середньовічного живопису Г.І. Вздорнова, не будь ІМАТ та АЗ, ми на сьогоднішній день "не досчитались бы множества памятников, которые вошли затем в историю отечественной и мировой культуры"²⁸ Це стосується і давньоруських монастирських комплексів Чернігова.

Головна археологічна установа Російської імперії – ІАК – не тільки проводила археологічні розкопки, а й опікувалася збереженням та реставрацією архітектурних старожитностей XI – XIII ст. За визначенням Святійшого Синоду у 1872 р. всі ремонтні роботи церковних споруд повинні були відбуватися за узгодженням з ІАК. Не маючи штатної посади наукового співробітника або архітектора комісія була вимушена направляти прохачів для зносин до Імператорської Академії Мистецтв. Це робилося до 1902 р. поки не з'явився в комісії художник-архітектор П.П. Покришкін²⁹. Потрібно відмітити і зацікавленість представників Санкт-Петербурзького товариства архітекторів історією та дослідженням Чернігівських храмів. Особливого значення це набуло під час підготовки до Археологічного з'їзду в Чернігові, коли ІАК відгукнулася на програму робіт по дослідженню пам'яток релігійного та цивільного мистецтва, прийнятої ІМАТ на 1906 – 1907 рр.³⁰

У зв'язку з проведенням ремонтних робіт Іллінської церкви у 1889 р. ІАК прохала перед початком реставраційних робіт надіслати креслення та плани для того, щоб "по совместному обсуждению их с Императорской Академией Художеств незамедлительно возвратит их к дальнейшему исполнению"³¹. Крім того, зазначила, що роботи повинні проходити під наглядом членів Київського Церковно-археологічного товариства. Коштів на це товариство на той час не мало і тому дослідження відбулися у 1892 р. після того, як було виділено 1000 руб. на ремонтні роботи Іллінської церкви. Огляд Іллінської церкви членами Київського Церковно-археологічного товариства П.Г. Лебединцевим та А.В. Праховим виявив, що під шарами облицювання XVII – XVIII ст. знаходиться давньоруська кладка. Крім того, ними було визнано схожість не облицьованих ходів Іллінських підземель із давньоруськими печерами Києва³².

ІАК піклувалася і станом Успенського собору Єлецького монастиря. У фондах Спб. ІІМК зберігаються справи, пов'язані з проведенням реставраційних робіт та відкриттям фрескового живопису на той час професором Київського університету св. Володимира А.В. Праховим, які він провів протягом 19 – 21 липня 1892 р. На тоді було зафіксовано сліди орнаменту в чотирьох місцях, а саме – у прорізах трьох вікон над хорами та у верхній частині сходів на хори. На стіні з правого боку від вікна, що за апсидою каплиці було відкрито “лик Святителя в сером исподнем платье в коричневой фелони со светлым эпитрахилем с черными крестами и орнаментованной поперечной полосой внизу”. Крім того, у південній стінці каплиці був зафіксований аркасолій, закладений цеглою з “пробитою насквозь западною стенкою”. З лівого боку склепіння зберігся фрагмент фрески, за визначенням А.В. Прахова “св. Распятие с предстоящими”³³.

Маючи таку інформацію керуючий Чернігівським Єлецьким Успенським монастирем єпископ Новгород-Сіверський Сергій запропонував реставрувати пам'ятку в давньоруському стилі, повернути собору фресковий розпис та замінити шиферні перила на хорах. Отримавши повідомлення про це від обер-прокурора Синоду, ІАК у відповіді від 20 листопада 1892 р. вимагало зупинити роботи по виявленню фресок “до полного сбора средств после чего снова обратится к ИАК”.

Поновлено це клопотання перед ІАК було у жовтні 1909 р. настоятелем Нестором. Комісія запропонувала запросити відомих іконописців-реставраторів “М. и Г. Чириковы, Гурьянов, Дикарев. В случае приглашения Гурьянова, надзор примет на себя Д.В. Айналов”. До відомого архітектора ІАК звернулася лише у серпні 1916 р. за визначенням вагомості Єлецької церкви³⁴. Поновлення фрескового живопису так і не було проведено ні на початку ХХ ст., ні пізніше.

Загалом, другий етап, який охоплює 70-і рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст. в дослідженнях монастирських комплексів Чернігова, характеризується початком проведення реставраційних робіт, виявленням фрескового живопису та археологічними дослідженнями на території Борисоглібського монастиря, які здійснювалися під опікою тогочасних наукових товариств Росії – Імператорської археологічної комісії, Імператорського Московського археологічного товариства та Чернігівської губернської вченої археологічної комісії.

Наступний, третій етап був пов'язаний із діяльністю Всеукраїнської археологічної комісії (далі – ВУАК) та Чернігівського Державного історичного музею і охоплює час 20 – 30-х рр. ХХ ст. На цьому етапі продовжуються архітектурні обстеження та обміри пам'яток, розпочинаються перші серйозні археологічні дослідження.

У вересні 1923 р. (до закінчення дослідження Спаса) М.О. Макаренко звернувся до Археологічного комітету з пропозицією розпочати вивчення Успенської церкви Єлецького монастиря, і доручити йому “керувати цими дослідженнями”³⁵. Позитивної відповіді він не отримав, архітектурно-археологічні дослідження проводив І.В. Моргилевський у 1924 р. та 1926 р. Досліди тривали разом майже 7 місяців. На превеликий жаль, автор робіт не надіслав до ВУАК звітної документації і про ці роботи відомо за коротеньким повідомленням на сторінках збірки “Чернігів та Північне Лівобережжя” (1928 р.). Роботами вдалося підтвердити інформацію І. Галятовського про місце розташування поховальних пам'яток в Успенській церкві. Було розчищено в південній стіні собору в середині хрестильні аркасолію, закладену у ХІХ ст., що, на думку І.В. Моргилевського, свідчило про ще одну функцію хрестильні – успальниці. Ще дві аркасолії меншого розміру зафіксовані в північній стіні нартексу, які були закладені цеглою ХVІІІ ст. На жаль, про виявлене в східній аркасолії подвійне поховання детальних свідчень немає³⁶. У роботах брали участь від 17 до 20 студентів історико-архівного гуртка Інституту народної освіти (далі – ІНО) протягом липня – серпня 1924 р.³⁷

І.В. Моргилевський висловив свою думку щодо датування церкви. На підставі того, що романські форми, які спостерігаються в Успенській церкві, формуються на заході наприкінці ХІ ст., він зробив висновок, що досліджувану споруду треба вважати будівлею початку ХІІ ст.,

а не XI ст.³⁸.

У 1923 р., коли М.О. Макаренко, І.В. Моргилевський та П.І. Смолічев обстежували Іллінський та Єлецький монастирі, М.О. Макаренко звернув увагу на те, що в Успенському соборі “під шаром пізньої штукатурки є старий розпис”, про що він сповістив 23 жовтня 1923 р. на засіданні Археологічного комітету. Наступного року художник-монументаліст М.Л. Бойчук, одержав від ВУАН Відкритого листа на право реставраційних робіт в Успенському соборі. Разом з чотирма студентами Київського художнього інституту з 5 серпня по 8 вересня 1924 р. він розчистив у хрестильні південного нефа церкви давньоруські фрески. Результати роботи були замальовані та сфотографовані. Малюнки не збереглися, тому цінним джерелом для встановлення сюжетів цих фресок є 29 фотографій³⁹ та перелік фресок, зроблених за дорученням директора Державного інституту історії мистецтв Ф.І. Шмідта групою ленінградських фахівців у вересні 1927 р.⁴⁰.

Т.І. Латуха, порівнюючи дані цих документальних матеріалів, визначила, що М.Л. Бойчук зафіксував такі розписи: деталь “Страшного суду” – “Земля і море, що віддають своїх мерців”, “Жінка” (західна стіна), “Розп’яття” (аркасолій південної стіни), “Оранта” та “Отроки в печі Вавилонській” (апсида), орнаменти віконної ніші, що обрамляють вікно західної стіни та віконної ніші південної стіни хрестильні. Проведений нею іконографічний аналіз відкритих фресок надав змогу зробити припущення, що Успенський собор був побудований та розписаний раніше Кирилівської церкви, в період князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава Володимировича⁴¹.

Зацікавленість Державного інституту історії мистецтв фресковим живописом Успенського собору сприяло співпраці цієї установи з Чернігівським державним музеєм. Група студентів у складі Т.С. Щербатової, О.П. Сочівець-Федорович, В.Ф. Шувалової та М.Я. Перепьолкіної під керівництвом голови художньої майстерні Л.А. Дурнової виконали копії фресок “Жінка” та “Розп’яття”, які поповнили експозицію ЧДМ⁴². На жаль, в роки Великої Вітчизняної війни ці роботи були втрачені.

Потрібно відмітити, що Постановою уряду УРСР у 1929 р. в Чернігові було створено історико-архітектурний заповідник⁴³, до складу якого входили монастирські комплекси, що дозволяло сподіватися на подальші наукові дослідження. Так, питання про подальшу реставрацію Успенського собору обговорювалися на засіданнях відділу мистецтв ВУАН у лютому 1930 р. за участю академіка О.П. Новицького, Ф.Л. Ернста, П.П. Курінного, М.О. Макаренка, І.В. Моргилевського, М.Л. Бойчука, В.Є. Козловської, В.І. Барвінок, М.І. Касперовича⁴⁴. Але репресії, спрямовані проти провідних фахівців, археологів, мистецтвознавців та руйнування давньоруських храмів перервали науково-дослідницьку діяльність по реставрації та вивченню чернігівських монастирських комплексів.

Джерела та література:

1. Ясновська Л.В. З історії археологічних досліджень пам’яток давньоруської архітектури Чернігово-Сіверської землі // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 59 – 63; Її ж. Етапи архітектурно-археологічних досліджень пам’яток давньоруської архітектури Чернігово-Сіверської землі // Могилянські читання 2007. Збірник наукових праць: Музейники ХХ століття – дослідники української сакральної культури. – К., 2008. – С. 456 – 463.

2. Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1985. – С. 357.

3. Там само. – С. 353, 355, 358, 361.

4. Пащенко Д.Р. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 3; Описание Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). – К., 1931. – С. 1.

5. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – К., 1851. – С. 247, 276, 317.

6. Там само. – С. 266.

7. Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России, с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809 – 1810 гг. // Труды I Археологического съезда. – М., 1871. – С. 71 – 72.

8. Там само. – С. 69.
9. Раппопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв.: Каталог памятников. – Л., 1982. – С. 46; Воробьева Е.В., Тиц А.А. О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове // Советская археология. – 1974. – № 2. – С. 98.
10. Брайчевський М.Ю. Шевченко та археологія // Историчні погляди Т.Г. Шевченка. – К., 1964. – С. 43; Иванцов И. Т.Г. Шевченко – историк-археолог // Исторический журнал. – 1939. – № 4. – С. 95.
11. Археологические заметки // Тарас Шевченко. Собр. соч. – К., 1964. – С. 398 – 400.
12. Раппопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв.: Каталог памятников. – Л., 1982.
13. Археологические заметки. – С. 398. – № 4.
14. Там само. – С. 399. – № 5.
15. Археологические заметки. – С. 399. – № 8.
16. Там само. – С. 400. – № 9.
17. Котляров С. Описание города Чернигова. – Чернигов, 1851; Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1851; Марков М. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов, 1842.
18. Шугаевский С. Церковь во имя Святой Великомученицы Параскевы, нареченной Пятницы в городе Чернигове. – 1858 года августа 20. // Фонди Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – Спр. Ал – 500. – Арк. 9.
19. Добровольский П. К биографии Филарета Гумилевского // Черниговские епархиальные известия. – 1907. – № 27. – Часть неофиц. – С. 758.
20. Добровольский П.М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание. – Чернигов, 1900. – С. 92.
21. Материалы для биографии графа А.С. Уварова и статей по археологии. – Т. III. – М., 1883. – С. 297.
22. Археологическая находка на погосте Черниговского кафедрального собора // Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 9. – Часть неофиц. – С. 729.
23. Раскопки на погосте Черниговского кафедрального собора в 1883 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1883. – № 22. – Часть неофиц. – С. 1162 – 1164.
24. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – ЧГУАК) – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 78.
25. Беляшевский Н.Ф. Возмутительное дело в Чернигове об устройстве отхожего места в 15 аршинах от Борисоглебского собора // Археологическая летопись Южной Руси. – К., 1903. – № 5. – С. 314.
26. Труды ЧГУАК – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 33, 37; Древности Императорского Московского Археологического общества. – М., 1907. – Т. 21. – Протоколы. – С. 40 – 41.
27. Рудаков В.Е. Четырнадцатый археологический съезд и тысячелетие города Чернигова. – С.-Петербург, 1908. – С. 37.
28. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. – М.: Искусство, 1986. – С. 140.
29. Вздорнов Г.И. – Вказ. праця. – С. 157.
30. Відділ письмових джерел Державного історичного музею РФ (далі – ВПД ДІМ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 52.
31. Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (далі – РВ НА ІІМК). – Ф. 1. – Оп. 1899 г. – Спр. 73. – Арк. 3.
32. Крайній К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С. 17 18 – 19.
33. РВ НА ІІМК. – Ф. 1. – Оп. 1892 г. – Спр. 128. – Арк. 3.
34. РВ НА ІІМК. – Ф. 1. – Оп. 1892 г. – Спр. 128. – Арк. 20 – 21.
35. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. ВУАК. – Спр. 26. – Арк. 11зв.
36. Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 197 – 198.
37. ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 5. – Спр. 3 – 40 арк.
38. Моргилевський І.В. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 200.
39. НА ІА НАНУ. – Ф. 9 – Оп. 1. – Спр. 119.
40. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 159. – Арк. 13; Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3459. – Арк. 22.
41. Латуха Т.І. Реставрація фресок Успенського собору Єлецького монастиря М.Л.Бойчуком // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 84 – 87.
42. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3459. – Арк. 22.
43. Карнабед А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дитинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 95.
44. НА ІА НАНУ. – ВУАК. – № 40. – Арк. 41, 43